

פרופ' פסח שנער ז"ל (1914-2013)

**חוקר הספרות הערבית והאסלאם
בצפון אפריקה**

פרופ' פסח שנער (במקור: שוסר) הלך לעולמו בירושלים ביום ראשון, י"ב בניסן תשע"ג (24 במרס 2013), לאחר אריכות ימים מופלגת. בן תשעים ותשע שנים וחודש היה פסח שנער במותו. הוא נולד בריגה שבלטווייה כ-6 בפברואר 1914. בעיר זו עברו עליו ילדותו ונעוריו, ובה רכש את השכלתו היסודית והתיכונית. בשנת 1935 עלה שנער ארצה. משפחתו נותרה בריגה ונספתה כולה בשואה.¹ בעלותו ארצה עבד תחילה בחקלאות באזור נס־ציונה עם פועלים ערבים מן הכפרים שבסביבה, אך עד מהרה הבין שלא יוכל לעמוד בעבודה פיזית קשה מעין זו והחליט לפנות ללימודים אקדמיים. עם זאת המפגש היום יומי עם ערבים ועם השפה הערבית הותיר בו רושם רב ואף השפיע במישרין על החלטתו ללמוד ערבית. כשנרשם ללימודים באוניברסיטה העברית, בחר ללמוד בחוג לשפה

* בדברים לזכרו של פרופ' שנער המתפרסמים כאן משולבים חלקים מהרצאה שנשאתי במסיבה לכבודו שהתקיימה באוניברסיטה העברית בירושלים בה' בשבט תשס"ד (28 בינואר 2004), במלאות לו תשעים שנה. סקירה על חייו ופועלו האקדמי של פרופ' שנער מאת חברו פרופ' דוד איילון נדפסה בהקדמה לכרך 19 של כתב־העת *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, שהוקדש לפרופ' שנער.

¹ בשנת 2001 ערך פרופ' שנער, יחד עם בני משפחתו, מסע שורשים בריגה. הוא רצה בכל מאודו לבקר ביער רומבולה הסמוך לעיר, גיא ההרגה שנרצחו בו כ-25,000 יהודים, מרביתם בני ריגה, ובכללם הוריו ושתי אחיותיו. מאמציו לאתר את בית הוריו לא צלחו. הביקור בעיר ובסביבתה הטביע בו חותם עמוק, והוא הרבה לספר עליו לחברים ולמכרים.

וספרות ערבית, ולימים נמנה עם סגל המחקר וההוראה שלו. לצד לימודי ערבית למד שנער לימודים קלסיים, שאליהם נמשך עוד בימי הגימנסיה בריגה. עוד קודם שהודמן לי להכיר באופן אישי את פרופ' שנער, היה לי שמו, כמו זה של חברו, פרופ' דוד איילון, שם נרדף למילון, או ביתר דיוק המילון, בה"א הידיעה, שעליו התחנכו דורות של לומדי ערבית בארץ. כמחווה של הוקרה לתרומתם של שנער ואיילון ללימודי הערבית נקראו על שמם שני בסיסים גדולים בצה"ל. בסיסים אלה שכנו בסמיכות זה לזה במרומי אם ח'שיבה, הר גבוה במערב סיני (מקום יפהפה, שבימים של ראות טובה אפשר היה להשקיף ממנו אל תעלת סואץ). והנה באחד מימי השבת של שנת תשל"ד, כלומר לפני קרוב לארבעים שנה, התמזל מזלי לפגוש את פרופ' שנער ואת רעייתו בלומה, הקרויה בפי כול בוסיה. הוצגתי לפניו ותהיתי אם המידע שעמדתי לספר לו יהיה חדש לו או שמא כבר הגיע אליו בדרך כלשהי. התגברתי על ההיסוס ושאלתי אם הוא יודע שבסיס צבאי גדול קרוי על שמו. הוא אמר שהדבר אינו ידוע לו ומיד שאל בערך בלשון זו: 'מניין לך שהבסיס אכן קרוי על שמי ולא על שם משהו אחר בשם שנער?'. השבתי לו שהראיה לכך היא שהבסיס הסמוך נקרא איילון. פרופ' שנער הופתע אך השתכנע ואמר לי: 'זה נפלא, מיד אספר זאת לחברי, פרופ' דוד איילון!'. נראה לי שקו המחשבה שהוביל למתן השמות לאותם שני בסיסים הוא זה: תחילה נקרא הבסיס הראשון בבל; ומשהוחלט, לאחר מלחמת יום הכיפורים, לשנות את שמותיהם של בסיסים צבאיים רבים, הוסב שמו של בסיס זה לשנער. הדבר נעשה ללא ספק בהשראת המסופר בספר בראשית: 'ויהי בנסעם מקדם וימצאו בקעה בארץ שנער וישבו שם... ויפץ ה' אתם משם על פני כל הארץ ויחדלו לבנת העיר. על כן קרא שמה בבל כי שם בבל ה' את שפת כל הארץ' (בראשית יא א-ט). משעה שניתן לבסיס הראשון השם שנער, אך מובן וצפוי היה לקרוא לבסיס השכן על שם חברו איילון, וזאת כמחווה של הכרת טובה על המילון המצוין שחיברו השניים, ואשר זה יותר משישים שנה לא מש משולחנם של רבבות תלמידים, מורים, חוקרים ושאר שוחרי דעת שיש להם עניין בלימוד הלשון הערבית.

את המילון העברי-הערבי ללשון הערבית החדשה שבו נודעו איילון ושנער כתבו השניים בהיותם תלמידי מחקר בראשית דרכם האקדמית. כשהופיעה מהדורתו הראשונה היו שניהם בני שלושים ושלוש. אחר כך פנו איש איש לתחומי מחקר: איילון פנה לתחום ההיסטוריה של עמי האסלאם, התמחה בתקופה הממלוכית ונעשה אחד מגדולי חוקרי הממלוכים בעולם; ושנער, כפי שייאמר להלן בפירוט, פנה לחקר האסלאם בצפון אפריקה.

כשהתחלתי את לימודיי בחוג לשפה וספרות ערבית בשנת הלימודים תשל"ז (1976-1977) הייתה לי הזכות לשמוע מפיו של פרופ' שנער משנה סדורה.

כמו רבים לפני ואחרי, התוודעתי אליו כבר בשנה א, בהרצאותיו המאלפות על תולדות הספרות הערבית הקלסית. אני זוכר איך שתינו בצמא את דבריו. בהרצאותיו התגלו לי לראשונה סגולותיו המופלאות של שנער: רוחב היריעה שפרש בפנינו, השכלתו האנציקלופדית והכישרון הפדגוגי והרטורי שניחן בהם. כל אלה עשו את השיעורים חוויה אינטלקטואלית ואסתטית בעת ובעונה אחת. היה חן רב בדרך שבה קרא בפנינו במקור ובתרגום קטעי שירה מדגימים. כל אימת שאני נזכר באותן הרצאות יפות, אני מדמה את קולו הנרגש של שנער מהדהד באולם ההרצאות כשקרא בתי שיר מן השירה הערבית הקדומה. זכור לי במיוחד בית השיר היפה משיר האהבה של המשורר מטיע בן איִאס, ששנער האריך בדבריו על אודותיו. ואכן כששכתי במרוצת השנים לחפש בית שיר זה בכתאב אל־אֶגְאֵנִי ('ספר השירים') הנודע מן המאה העשירית לסה"נ וקראתי את דבריו היפים של המחבר אֶבּוּ אֶלְפֶּרַג' אֶלְאֶצְפֶּהֶאֲנִי עליו, יכולתי להבין טוב יותר את סוד קסמו של הבית הזה בעיני שנער. הבית מדבר על שני הדקלים היחידים שנמצאו בחֶלְוֶאן, עיר ששכנה במחוז ג'ֶבֶאל שבין הַמֶּדְאֵן לבגדאד, ושבהם ביקש מטיע ניחומים על שבר האהבה שפקד אותו עם פְּרֻדְתוֹ מאהובתו בת לְדֶהֶקָאן (ראש מחוז ובעל אדמות) פרסי: *أَسْعِدَانِي يَا نَخْلَتِي حُلْوَانَ * وَإِكْبِيَا لِي مِنْ رَبِّ هَذَا الزَّمَانِ*² ובתרגומו של יוסף יואל ריבלין: 'הוֹי דְקָלִים, דְקָלִי חֶלְוֶאן; כְּכוּ עִמִּי עַל מַר הַזְּמַן'.³ שני דקלים אלו של חלוואן וטיכם הממשי והמטפורי העסיקו הרבה את כותבי תולדות הספרות הערבית הקלסית, כפי שעולה למשל מדבריו של אלאצפהאני, שהכביר מילים עליהם. תפקידם נראה לו דומה לזה של שני הרעים, הממשיים או הדמיוניים, שלפניהם נהג המשורר הקדם־אסלאמי לתנות את כאב פרדתו מאהובתו בעמדו ליד שרידי המחנה הנטוש (האַטְלָאל), שבו שכן שבטה של אהובתו קודם לפְּרֻדָּה. הרעים מופיעים לרוב בשירה, כגון בשורת הפתיחה הידועה של המעלקה של אֶמְרוּ אֶלְקִיס: *قَفَا نَبِكَ مِنْ ذِكْرِي حَبِيبٍ وَمَنْزِلٍ بِسِقْطِ اللَّوَى بَيْنَ الدُّخُولِ فَحَوَّمَل* ('עֲמִדוֹ וְנֹרִיד דְמַעָה, אֶזְכֵּר אֶהוּבָה, נֹדָה, בְּקֶצֶה מִפְתְּלֵי הַחֹלּוֹת שְׁבִין חֹמֶל לְאֶל־דְח'וֹל'⁴). די היה באפיוזודה הזאת ובכמה אחרות כדי לחוש בגודל אהבתו של שנער לשירה ובעומק הבנתו בה, ולאוו דווקא בשירה ערבית הדברים אמורים אלא בשירה באשר היא. פרופ' שנער סח לי לימים גם על אהבתו לשירה הפרסית הקלסית. שני השיעורים האחרים

2 כתאב אל־אֶגְאֵנִי, יג, בירות 1407 לה'ג'רה [1986], עמ' 356.

3 חלקים מן השיר ובית זה בכללם הובאו בספרו של רינולד א' ניקולסון, תולדות הספרות הערבית, תרגם יוסף י' ריבלין, ירושלים תשל"ח, עמ' 228.

4 הבית מובא כאן בתרגומו של אשר גורן, משירת ערב: תרגומים ורשימות, ירושלים 1970, עמ' 46.

שזכיתי ללמוד אצלו היו 'משנתו ההיסטוריוסופית של אבן ח'לדון' ו'האסלאם במגרב'. בד בבד עם התעניינותו של שנער בספרות הערבית הקלאסית והוראתו אותה, הוא פנה לתחום ההיסטוריה של צפון אפריקה. תחילה חקר את התנועה הלאומית באלג'יריה, ולימים הרחיב את תחום עניינו להיבטים שונים בחקר האסלאם המגרבי. מאמריו בתחום זה כונסו באסופה *Modern Islam in the Maghrib*, שיצאה לאור בשנת 2004 בידי קרן הפרסומים על שם מקס שלזינגר שליד המכון ללימודי אסיה ואפריקה באוניברסיטה העברית. שנה לאחר מכן ראתה אור מהדורה מורחבת, מוגהת ומעודכנת של ספרו 'מבוא לתולדות הספרות הערבית הקלאסית'. פרופ' שנער שוחח אתי הרבה על רצונו להוציא את ספרו זה במהדורה מורחבת, ושמחתי מאוד על הזכות שנפלה בחלקי לסייע לו בהגשמת משאלתו. סיוע רב ערך הושיטה לפרופ' שנער במלאכת ההכנה של הספר הגב' אלומה סולניק-דנקוביץ, שהייתה באותם ימים תלמידת מ"א בחוג לשפה וספרות ערבית. על עומק ידידותו לידיד נפשו דוד איילון תעיד ההקדשה שבפתח הספר: 'לפרופסור דוד איילון (דודיק), זכר לשישים שנות ידידות שלא תש כוחה ולא פג טעמה'.

במרוצת העשור האחרון נהגתי לבקר מפעם לפעם את פרופ' שנער וליהנות מחכמתו ומלמדנותו. שוחחנו על חוויות מתקופת עלייתו ארצה, על עבודתו בשירות החוץ בימי המדינה שבדרך ובימים שלאחר קום המדינה, על ביקוריו במרוקו ובאלג'יריה, על הספרות הערבית הקלאסית ועל שלל נושאים אחרים. מטבע הדברים הלכו שיחות אלה והתמעטו משהחלה הרעה במצבו הבריאותי של פרופ' שנער. למרבה הצער הקלטתי רק מקצת השיחות עמו, ולהלן בחרתי להביא תמליל של שיחה שבה הוא תיאר בפני את פנייתו לחקר האסלאם המגרבי, אחד הנושאים שהיה לי עניין רב בידיעותיו המופלגות בו. שיחה זו ככל שיחותי עמו התקיימו בביתו. תיזכר לטובה ותיבדל לחיים ארוכים רעייתי בוסיה, שמאור פניה ורוחב הלב שבהם קיבלה את באי הבית, עשו כל מפגש כזה לחוויה נעימה.

מוגן בזכויות יוצרים

**נספח: שיחה של מאיר בראש עם פרופ' פסח שנער
בביתו בירושלים ביום שלישי, י"א באדר ב' תשס"ה
(22 במרס 2005)**

מאיר בראש: השיחה שלנו הערב, פרופ' שנער, היא בנושא המחקר שלך על המגרב. אני זוכר שאחד הקורסים שלמדתי אצלך באוניברסיטה נקרא 'האסלאם במגרב'. שמעתי אצלך שני קורסים בשלמות. בשנים 1978-1981 למדתי אצלך שלושה קורסים: קורס על תולדות הספרות הערבית הקלסית, שהיה טרילוגיה תלת-שנתית, קורס שנקרא 'משנתו ההיסטוריוסופית של אבן ח'לדון', ואחר כך התחלתי לשמוע אצלך קורס שלישי, על האסלאם במגרב; אך לצערי לא הסתייע בידי לשמוע אותו באופן מסודר, ונותרה בי תמיד תחושת החמצה על שלא נכחתי בו באופן רצוף ומלא, וחשבתי שתחושת ההחמצה תמצא את פתרונה אם אבקש ממך לתת לי סדרת הרצאות פרטית על הנושא הזה. ואכן ביקשתי ממך ואני מודה לך שנענית לבקשתי. ובכן לפני שנתחיל בהרצאת דברים מסודרת הייתי שמח מאוד אם תאמר לי מה הביא אותך לעיסוק בחקר המגרב?

פסח שנער: אתחיל בזה שאת לימודי, לימודי המזרח, התחלתי בלימודי המזרח המזרחי, מה שהערבים קוראים המִשְׁרָק, דהיינו הארצות השכנות הסובבות אותנו, ההיסטוריה שלהן, תרבותן ושפתן וכו'. עד כמה שזכור לי על המגרב לא שמעתי בהרצאותי ולא כלום. אחרי שסיימתי את חוק הלימודים נתקבלתי לעבודה במחלקה המדינית של הממשלה שבדרך – הסוכנות היהודית. שם היה תחום המזרח התיכון מטופל במחלקה שהייתה בהנהגתם של שני אישים – האחד אליהו ששון, איש דמשק, והאחר הוא אליהו אפשטיין, שאחר כך שינה את שם משפחתו לאילת, והוא טיפל בחלק הלא-ערבי של המזרח התיכון. אבל בכל זאת הוא התמחה בענייני לבנון וגם פרסם חוברת שעדיין ראוי לקרוא אותה. נתקבלתי אם כן לעבודה על ידי אליהו אילת, והופקדתי בידי אוריאל הד, שעסק שם אז בענייני תורכיה וגם איראן. גם שם עיסוקי היו בארצות ערב המזרחיות. הטרידה אותי עצם השתיקה וההשתקה הזאת של אזור רחב ידיים שמשתרע מגבולה המערבי של מצרים ועד האוקיאנוס האטלנטי ודרומה עד שולי הסהרה. ובכן אזור זה, שהיה נקודה או נכון יותר שטח ריק על המפה שלי, סקרן אותי. חוץ מזה קיוויתי גם שביום מן הימים אוכל לכתוב דוקטורט באוניברסיטה העברית, וחשבתי על איזה נושא שעשוי גם להיות לתועלת ולעניין במשרד החוץ וגם לשמש נושא לדוקטורט, ואז הפניתי את המבט לאנשי המגרב. כאמור לא ידעתי על המגרב שום דבר מסוים ומדויק והתחלתי בקריאת ספרות על

המגרב. לא יכולתי לנסוע לשם ישירות ולהכיר את השטח מסיבה פשוטה, מכיוון שלא היו יחסים דיפלומטיים וגם לא יחסים אחרים עם המגרב. כאזרח ישראלי לא יכולתי להדור לאחת הארצות הללו. מטרתי ושאיפתי הייתה תמיד להגיע למרוקו, אבל זה נתממש הרבה יותר מאוחר. בעצם לא כל כך מאוחר. הביקור הראשון שלי במרוקו התקיים בשנת 1952, זאת אומרת כמה שנים אחרי קום המדינה. אבל אז כבר קיבלתי [דרכון דיפלומטי⁵] ממשרד החוץ, שאליו עברתי אחר שממשלת ישראל קמה בתל-אביב, והחל משנת 1949 הייתי מופקד על המגרב ועל האסלאם במחלקת החקר של משרד החוץ. בשנת 1950 נתאפשר לי לצאת לאיסוף חומר לעבודת דוקטור בנושא התנועה הלאומית של האסלאם המגרבי. יצאתי לפריז וכעבור חצי שנה של עבודה בארכיונים ובספרייה הלאומית בפריז החלטתי שבכל זאת לא אוכל לעשות עבודה בנושא המגרב בלי להכיר תחילה את השטח. אז ביקשתי הארכת המלגה והחופשה לשלושה חודשים נוספים ויצאתי לדרך, דרך ספרד למרוקו, ומשם עברתי לאלג'יריה לימים ספורים. הנסיעה דרך ספרד הייתה אז בעייתית, הואיל וספרד הייתה אז מוחרמת בשל תפקידה במלחמת העולם השנייה. ספרד הייתה כידוע בעלת בריתן של מדינות הציר ומשתפת פעולה עם גרמניה הנאצית; שלט בה פרנסיסקו פרנקו, שהיה שליט ממקורבי הפשיזם בעולם. על רקע זה אם כן הייתה ספרד מוחרמת כבעלת הברית של הציר על ידי המדינות המנצחות ובעלות הברית המערבית – אנגליה, צרפת, ארצות-הברית וכו'. מדינת ישראל, שכמובן תמיד ניצבה נגד ספרד מסיבות ברורות, אסרה על אזרחיה לבקר בארץ זו בשליחות ממשלתית או חצי-ממשלתית, ולכן לא יכולתי להיכנס לספרד מצרפת באמצעות דרכון השירות הדיפלומטי שנשאתי עמי כעובד משרד החוץ, והייתי צריך להחליף אותו בפריז בדרכון רגיל. רק אז הייתי פטור ויכולתי להיכנס לספרד. הביקור בספרד היה חוויה מאוד מאוד מרגשת אבל לא בזה עסקינן. הביקור הראשון במרוקו השאיר עלי רושם עז ביותר, שלא לדבר על הנוף המרהיב או נכון יותר מגוון הנופים של מרוקו, מן המדבר ועד האטלס הגבוה המושלג גם בחודש יוני. ואחר כך הערים המרוקאיות הציוריות שביקרתי בהן מן הדרום עד הצפון וגם כמובן הנוף האנושי, דהיינו המרוקאים ומה ששמעתי מפהם ועליהם, ובכלל זה גם יהודי מרוקו, שביקרתי אצלם במלאכים שלהם, זאת אומרת בגטאות כפי שהם נקראו במרוקו. הצגתי עצמי בפניהם כנציג

5 השלמת המשפט כאן היא על פי הנאמר בדברי שנער בהמשך. על ראשית המחלקה המדינית השוו: דורון ב' כהן, "אבי אהרן חיים כהן, בחייו ובמותו", פעמים 113 (תשס"ח), עמ' 99-149.

דיפלומטי של מדינת ישראל, מפני שבמרוקו יכולתי להראות את מעמדי האמתי עם דרכון השירות הדיפלומטי שלי, שהיה תקף שם כפי שהיה תקף גם בצרפת, שעדיין שלטה אז במרוקו. גם היהודים וגם הצרפתים ראו בי אישיות כמעט רשמית ופנו אלי כישראלי בבקשת עצה מה עליהם לעשות, מפני שיהודי מרוקו עמדו אז במצב קשה ומטריד, שהרי כבר אז היה ברור שלא יארך היום ומרוקו תזכה לעצמאות. כבר קודם לכן נתגלע משבר חמור בין הצרפתים – בדמות העילית של התושבים הצרפתים, הרזידנצייה, שחייתה ופעלה בעיר הבירה רֶבָּאט – ובין התנועה הלאומית המרוקאית, בייחוד מפלגת ה'אֶסְתֶּקְלָאל' (העצמאות). חשוב לציין שגם הסֶלְטָאן הצעיר מולאי סִיִּי מִחְמַד (החמישי) הושפע ממפלגת ה'אֶסְתֶּקְלָאל'. הדבר יצר מתח בין שני הצדדים של הפרוטקטורט הצרפתי, והדברים הגיעו לידי משבר כאשר הסֶלְטָאן סירב לחתום על טְהֵרִים, זאת אומרת הצעות חוק שהרזידנצייה הצרפתית הגישה לו מכוח חוזה הפרוטקטורט שנחתם ביניהם ב־1912. כשהתגלע המשבר הזה התחילו היהודים לשאול את עצמם מה יהא עליהם. האם יוכלו להישאר במרוקו או שמא הם צריכים לחשוב על הגירה? במצב זה נקלעתי לשם ונפגשתי עם כמה ממנהיגי היהודים בעיר סֶאֶפִי, אם אינני טועה, להתייעצות פנימית. טוב, אני כישראלי לא יכולתי להמליץ על עלייה ארצה. אבל הצעתי שקודם כול ידאגו לביטחונם בתוך מרוקו גופא עד כמה שהדבר ניתן. אני עוד לא ראיתי את העצמאות מאחורי הכותל. אכן עברו מאותו זמן (כלומר קיץ 1952) עוד שלוש שנים עד שקיבלה מרוקו את עצמאותה, אבל בינתיים היחסים הסתככו. גם מנהיגי הֶבְרָרִים הוכנסו על ידי הצרפתים למשחק הפוליטי ויצאו באופן הפגנתי נגד הסֶלְטָאן, המשועבד כביכול בידי מפלגת ה'אֶסְתֶּקְלָאל'. ההמשך הרי ידוע לכולנו ואין צורך להתעכב עליו. ממרוקו עברתי לאלג'יריה. ביקרתי שם רק בערים ספורות: באֶוְרָאן, בְּתֶלְמָסָאן היפהפייה ובכירה אלג'יר.

בראש: כמה זמן נמשך כל המסע הזה שלך לצפון אפריקה?

שנער: בסך הכול היה זה מסע של שישה שבועות: ארבעה שבועות במרוקו ושלושה שבועות, ואולי אפילו קצת פחות מכך, באלג'יריה. היה זה באמצע הקיץ, והאקלים באלג'יריה היה בלתי נסבל בשבילי. ממש עמדתי להתמוטט. אז החלטתי לקצר את שהייתי. היה בתכניתי לבקר גם ביתר חלקי אלג'יריה וגם בתוניסיה אבל זה לא נתאפשר. עליתי על מעבורת שהובילה אותי למרסיי, וכשהגעתי למרסיי חיפשתי שם רופא ובמרפאה הראשונה אני ממש צנחתי והתעלפתי. זה היה סוף המסע. הספקתי אחר כך עוד לבקר במחנה מעבר של עולים ממרוקו. אבל זה היה ביקור חטוף מאוד וחזרתי הביתה. מכל המסע הזה הבאתי אתי החלטה נחרצת, שמעתה ואילך אני אתמסר לענייני המגרב:

ללימוד ההיסטוריה, התרבות והדת וכו'. וכן עשיתי. הייתי אז עדיין במשרד החוץ ונשארתי שם עד שנתאפשר לי לפרוש עקב הזמנה לשמש מורה לאסלאם ולערבית בדרופסי קולג' שבפילדלפיה. ואז יצאתי עם משפחתי. היינו ארבע נפשות – אשתי היקרה ושני הבנים החמודים,⁶ וישבנו בפילדלפיה שלוש שנים כפי שהתחייבתי. אבל זאת לא הייתה סינקורה⁷ אלא עברתי שם קשה מאוד, כיוון שראו אותי כמעין *Mädchen für alles*⁸ והתבקשתי לתת שיעור בזה ובוזה ובוזה. בסך הכול בשלושה נושאים כבדים: ערבית – הוראת השפה; אחר כך במסגרת מה שהם קוראים *Area Studies* – לימודי המזרח התיכון המודרני כמובן וגם המגרב נכלל בזה. אז אחרי שלוש שנים, ולמעשה עוד לפני שהגיעו לקצן – בעקבות פגישה עם רקטור האוניברסיטה העברית, פרופ' [בנימין] מזר – קיבלתי הזמנה ללמד באוניברסיטה העברית, באותו התפקיד ובאותם הנושאים. וכך חזרנו ארצה. אבל אני הייתי כבר אז [מתמחה בתחום המגרב⁹], אף כי באוניברסיטה ראו אותי כמשרקי [דהיינו מומחה לאסלאם בארצות שממזרח לים התיכון], כי הנושאים שלימדתי היו בעיקר משרקיים: ספרות ערבית קלאסית, ובנוסף לכך קראתי עם התלמידים טקסטים היסטוריים ערביים, וניהלתי כמה סמינריונים בנושאים של ספרות ערבית וגם קצת ספרות היסטורית.

בראשור: האם במהלך נסיעתך למרוקו הזדמן לך לפגוש גם אישים מוסלמים, לשוחח אתם, או שהדבר לא היה חלק מתכנית המסע?
 שנער: לא. פשוט הזמן לא הספיק. לו יכולתי לשבת שם כמה חודשים, הייתי בלי ספק יוצר קשר עם כמה מנהיגים מתונים. כישראלי המגיע למגרב זמן קצר אחרי מלחמת השחרור וכל מה שבא אחר כך בוודאי לא יכולתי לפגוש מנהיגים מקומיים בולטים, שהיו פחות או יותר נגועים ברוח לאומנית אנטי-צרפתית. אינני חושב שהייתי מצליח להרחיב את מגעיי אתם... אז פשוט לא הייתה הזדמנות להכיר אותם.

6 שני הבנים הם דוד (פרופסור באוניברסיטת בן-גוריון, מומחה להנדסת אנוש [אגרונומיה] והמדען הראשי של הרשות הלאומית לבטיחות בדרכים) ויוסי (פרופסור לפיזיקה באוניברסיטת המדינה איווה שבארצות-הברית).

7 מלטינית: *sine cura* (מילולית: בלי דאגה) כלומר משרה ששכר טוב בצדה ללא נשיאה בעול של ממש.

8 הוראתו המילולית של הביטוי בגרמנית: שפחה (או: משרתת) לכול, דהיינו מעין כלבוניק הממלא מגוון תפקידים.

9 שנער לא השלים את אמירתו כאן. הוספתי את שלוש המילים הללו על פי ההקשר.

בריאשור: האם נכון להגיד שבניגוד לחקר המשרק, שלצורך לימודו היו לך כמה מורים מובהקים שציינת חלק מהם בפני – כגון פרופ' שלמה דב גויטיין, פרופ' דוד צבי בנעט המנוחים – בכל הקשור לחקר המגרב אתה בעצם אוטודידקט? בנית את עצמך בתחום הזה, או שמא היו לך בשלבים אחרים, בהמשך התפתחותך, מפגשים עם מלומדים שלמדת מהם?
 שנער: טוב. אני בזמן שהייתי בפרזי עברתי לא רק בארכיונים ובספריות אלא גם שמעתי הרצאות באוניברסיטת הסורבון שבפריז.
 בריאשור: על אילו שנים מדובר?

שנער: מדובר בשנת הלימודים 1951-1952. הייתי בפרזי עד חודש יולי 1952, כאשר יצאתי למרוקו. ושמעתי אישים מובהקים שעסקו בנושא הזה ופרסמו פרסומים חשובים מאוד כמו שרל אנדרה ז'וליין,¹⁰ כמו רובר מונטן,¹¹ כמו במקצת גם רז'יס בלשר¹² בספרות ערבית ופייר רונדו¹³ והתורפולוג שעמד בראש הלימודים התורכיים באוניברסיטת אקס מרסיי שברגע זה אינני זוכר את שמו.¹⁴ אבל לומר את האמת, אני מיד ידעתי שמרכז התעניינותי, עבודתי,

10 Charles André Julien (1891-1991), מגדולי ההיסטוריונים של צפון אפריקה במאה העשרים ומחבר פורה. מחיבוריו המרכזיים *L'Afrique du Nord en marche* ו-*Histoire de l'Algérie contemporaine*. ראו עליו: François Pouillon, *Dictionnaire des orientalistes de langue française*, pp. 527-529.

11 Robert Montaigne (1891-1954), קצין בכיר בחיל הנחתים הצרפתי וסוציולוג שהתמחה בצפון אפריקה; פרסם חיבורים סוציולוגיים ואתנוגרפיים חשובים על צפון אפריקה ובין היתר על החברה והתרבות הברברית. ראו: פייון (שם), עמ' 695-696.

12 Régis Blachère (1900-1973), חוקר הקראן והספרות הערבית הקלסית. מפרסומיו החשובים תרגומו המוער לקראן ומבוא רב ערך עליו. וכן פרסם חיבור רחב יריעה על תולדות הספרות הערבית הקלסית. ראו: פייון (שם), עמ' 111-113.

13 Pierre Rondot (1904-2000), איש צבא בכיר ומלומד צרפתי שפעל רבות במזרח התיכון וצפון אפריקה. אף כי לא היה מזרחן בהכשרתו, היה בעל הבנה מעמיקה של המזרח המוסלמי וצפון אפריקה. הוא גילה רגישות רבה כלפי אוכלוסיותיהן ומתח ביקורת על הגישה הקולוניאלית של ממשלת צרפת כלפי הנתינים הערבים בארצות שבשליטת צרפת. ראו: פייון (שם), עמ' 839-840.

14 ככל הנראה כיוון שנער בדבריו לרובר מנטרן Robert Mantran (1917-1999), מחשובי העות'מאניסטים וחוקרי תורכיה המודרנית. הוא עמד בראש הקתדרה לחקר הציוויליזציה התורכית באוניברסיטת אקס מרסיי משנת 1961 ועד פרישתו

יצטרך להיות בעצם באקס־אן־פרובנס, שבה הוקם, בעיקר על ידי רה־פטריאטים צרפתים מאלג'יריה,¹⁵ מכון ללימודי צפון אפריקה והאסלאם בראשותו של רוז'ה לה טורנו,¹⁶ איש שהכיר את צפון אפריקה גם ממחקריו הוא. הוא עשה דוקטורט על תולדות העיר פּאס שהפך להיות סטנדרד לדוקטורטים אחרים שם, והכרתי אותו אז. נסעתי לאקס־אן־פרובנס לצורך זה. אבל כל זה היה בשלב מאוחר קצת יותר, כלומר אחרי שהמגרב כבר קיבל את עצמאותו, בייחוד עם עצמאות אלג'יריה בשנת 1962, כאשר הצרפתים יצאו משם ביציאה המונית כוללת ולא נשארו באלג'יריה אלא מתי מעט. צרפתים יוצאי אלג'יריה הם שהקימו את המכון באקס־אן־פרובנס. זאת אומרת זה היה כבר בשלב שני של נסיעתי לצורך מחקר בחוץ לארץ. אבל אז המכון באקס־אן־פרובנס עוד היה בחיתוליו. אנשי המקום התחילו רק להקים ספרייה... ועד מהרה נעשה המכון הזה 'מְכָה' של כל שוחרי המגרב. ביקרתי שם כמה פעמים מאז ועבדתי שם חודשים רבים. אומר בקיצור שלולא העזרה של המכון הזה, שנקרא Centre d'études et recherche sur l'islam maghrébin (המרכז ללימודים ולמחקר על האסלאם המגרבין)... אחר כך הוסיף המרכז גם את המשרק לתחום מחקריו והחל לפרסם את השנתון *Annuaire de l'Afrique du Nord*, שהפך ליסוד מוסד של כל הפעילות של אותו מכון והבסיס לספרייה מגרבית מודרנית.

בר־אשר: מסלול גילוי המגרב שלך ממש מרתק. הצגת פה כמה נקודות מעניינות. הייתי רוצה שניכנס במהלך המפגשים הבאים בעבי הקורה של העיסוק האקדמי שלך בנושא. אבל לפני שנעשה זאת, האם אני יכול לבקש ממך לנסות לשרטט בקווים כלליים במה אתה רואה את ייחודו של האסלאם המגרבין? מהם הדברים שהיית רואה עיקריים לו היית צריך למנות מכלול של נקודות שבהן האסלאם המערבי, המגרבין, נבדל מן האסלאם המזרחי, המשרקי. האם תוכל תחילה למנותן כנקודות בולטות ואחר כך, ככל שהזמן יאפשר לנו, נעמיק בהן?

לגמלאות בשנת 1985. אני מודה לד"ר אייל ג'ניאו על עזרתו בהשלמת מידע זה; ראו גם: פויון (שם), עמ' 640. אזרחים צרפתים שנולדו באלג'יריה וראו בה את מולדתם, ושלמים נאלצו להיעקר ממנה ולשוב לצרפת, מולדת־האם שלהם.

16 Roger Le Tourneau (1971-1907), היסטוריון של צפון אפריקה. כפי שציין שנוער, המונוגרפיה שכתב על תולדות העיר פּאס היא תרומה מחקרית חשובה. הוא ייסד את כתב־העת היוקרתי *Revue de l'histoire de l'Occident musulman*. ראו: פויון (לעיל, הערה 10), עמ' 591-592.

שנער: אפשר להתעכב על כמה נקודות. קודם כול, המגרב נראה בעיני המוסלמים בני המזרח, המשאָרְקָה, כאזור נחשל לעומתם – מה שבאנגלית קוראים **backwater** – הן מבחינה היסטורית, הן מבחינה תרבותית והן מבחינה יישובית. המגרב נחשב תמיד כנגרר אחרי המשרק בזמנות שונות; הוא נחשב לא רק נחשל ומפגר אלא גם קצת פראי יותר ומתורבת פחות מהמזרח. יתר על כן, בקרב המשאָרְקָה הייתה השקפה שלילית על המגרב כארץ חושך שממנה באים הקוסמים, המכשפים והאסטרולוגים ומה לא. תמיד כאשר הופיע אסטרולוג או קוסם מפורסם במצרים – קודם כול במצרים – מיד נאמר שהוא בא מן המגרב, מהמערב הרחוק; וככל שהמערב הוא רחוק יותר כן הוא פראי יותר. זאת הייתה הנחת יסוד. רק דבר טוב אחד מצאו הסופרים המשרקים באנשי המגרב והוא הצטיינותם בג'האד. תחילה לחמו הכובשים הערבים שהגיעו למגרב מן המזרח מלחמה קשה כדי להחדיר ללבם של תושבי המגרב את האסלאם, הדת החדשה. לפי אבן ח'לדון¹⁷ הברברים, שהיו האוכלוסייה המקורית של כל צפון אפריקה לפני בוא האסלאם, קיבלו את האסלאם מאונס, וחזרו בהם שנים עשרה פעמים עד שדבקו לבסוף בדת החדשה. אבל משקיבלו עליהם את האסלאם באופן סופי, נלחמו למענו בקנאות. כל זה התרחש עוד במאה השביעית, שהרי הערבים חדרו למגרב בשנת 640, ובשנת 670 ייסדו את העיר האסלאמית הראשונה, היא קִירְנָאן. תהליך התאסלמותו של המגרב נמשך כמאה שנה, ואז נעשה האזור מוסלמי בשלמותו ולצמיתות. ואחר כך כידוע לא הסתפקו הכובשים הערבים במגרב אלא עברו את מצרי גיברלטר וכבשו את ספרד מידי הוויזיגותים, ובכיבוש זה הגיעו הערבים עד הפירנאים בשנת 711. כלומר שנה אחת נמשכה חציית חצי האי האיברי מדרום לצפון בידי הכובשים הערבים. כל זה לא יכלו הערבים לעשות בלי שיתוף פעולה של הברברים והתגייסותם כלוחמים עזי נפש לשורות צבאות הערבים. אומץ לב היה תכונה מובהקת שבה השתבחו הברברים. עד בוא האסלאם היה צפון אפריקה אזור נחשל מבחינה כלכלית ומוכה עוני, והאסלאם הביא עמו הזדמנויות חדשות. האסלאם הביא עמו תקווה טובה לשיפור במצבם הכלכלי של הברברים באמצעות השתתפותם במסעות שוד וביזה.

מוגן בזכויות יוצרים

17 עבד אלרחמן אבן ח'לדון (מת בשנת 1406), איש המגרב שהיה מגדולי ההיסטוריונים הערבים בכל הזמנים.

